

הלנה ממן

העובדות ועיבודן-אקספוזיציה

הסיפור בשמואל א פרק כ"ח נפתח באקספוזיציה המנדבת לקורא מספר פרטים:

ג וְשָׁמוּאֵל מֵת--וַיִּסְפְּדוּ-לוֹ כָּל-יִשְׂרָאֵל, וַיִּקְבְּרוּהוּ בְרָמָה וּבְעִירוֹ; וְשָׂאוּל, הִסִּיר הָאֲבוֹת וְאֶת-הַיְדֵעֹנִים--מֵהָאָרֶץ. ד וַיִּקְבְּצוּ פְּלִשְׁתִּים, וַיָּבֹאוּ וַיַּחֲנוּ בְּשׁוֹנָם; וַיִּקְבֹּץ שָׂאוֹל אֶת-כָּל-יִשְׂרָאֵל, וַיַּחֲנוּ בְּגִלְבַּע.

במצג נודע לנו בתחילה דבר מותו של שמואל. ואולם, בבדיקה אחורה מסתבר שעל המידע הזה התבשרנו כבר בפרק כ"ה בשמואל א. נשאלת השאלה מדוע טרח המחבר להזכיר את האירוע. הוא הדין לגבי הפרט השני המספר ששאלו שהכרית את האבות ואת הידעונים כנדרש בחוקי המקרא. פעולתו נעשתה זה מכבר בעבר.¹ לשם מה היא מוזכרת דווקא כעת? נוכל לשער שפרטי המידע המיותרים לכאורה משמעותיים להבנת ההמשך, שמה שנקרא מעכשיו היה אחרת אילו המצב היה שונה: שמואל היה בחיים והאבות והידעונים היו מותרים. אלה הם גם נתוני הפתיחה שעומדים בפני שאלו כאשר מובאות אליו הידיעות המדיניות העדכניות, הפרט השלישי באקספוזיציה: פלישתים מתקבצים בשונם!

איזו דמות של שאל המלך מצטיירת בפנינו?

הפרק מתאר את אחד מרגעי המשבר הקשים של שאל. ברגעים הללו הוא נתון בין שתי דמויות, האחת אמורה להגן עליו, והשנייה אמורה להתנכל לו. בפועל, פעולתן של שתי הדמויות עומדת בניגוד למצופה. איזו דמות של המלך עולה כאן?

מצד אחד הקורא חש אמפטיה רבה כלפי שאל. הוא חש את בדידותו של המלך – וַיִּשְׂאֵל שָׂאוֹל בִּיהוָה וְלֹא עָנָהוּ יְהוָה גַּם בְּחִלְמוֹת גַּם בְּאֹרִים גַּם בְּנְבִיאִים (6), וַיֹּאמֶר שָׂאוֹל צַר-לִי מְאֹד וּפְלִשְׁתִּים נִלְחָמִים בִּי וְאֱלֹהִים סָר מֵעָלַי וְלֹא-עָנְנִי עוֹד גַּם בְּיַד-הַנְּבִיאִים גַּם-בְּחִלְמוֹת וְאֶקְרָא לָךְ לְהוֹדִיעַנִי מָה אַעֲשֶׂה (15), וזאת אל מול ההספד של כל ישראל המלווים את שמואל בדרכו האחרונה: וַיִּסְפְּדוּ-לוֹ כָּל-יִשְׂרָאֵל (3)

קשה שלא לחמול על החרדה של שאל – וַיִּרָא שָׂאוֹל אֶת-מַחְנֵה פְּלִשְׁתִּים וַיִּרָא וַיַּחֲרֵד לְבֹ מְאֹד (5)

¹ על יחס המחוקק לאבות ולידעונים ראו בויקרא י"ט 31, כ' 6, דברים י"ח 10-11.

וגם הקידה שלו הנכנעת שבני הנביא מעוררת את אהדתנו - וַיִּדַע שְׂאוּל
כִּי-שְׂמוּאֵל הוּא וַיִּקְדֹּ אַפָּיִם אַרְצָה וַיִּשְׁתָּחוּ (14), כמו גם ההשתטחות שלו מלוא
קומתו ארצה לאחר דברי שמואל - וַיִּמָּהַר שְׂאוּל וַיִּפֹּל מִלֵּא-קוֹמָתוֹ אַרְצָה וַיֵּרָא
מְאֹד מִדְּבַרֵי שְׂמוּאֵל גַּם-כֹּחַ לֹא-הָיָה בּוֹ כִּי לֹא אָכַל לֶחֶם כָּל-הַיּוֹם וְכָל-הַלַּיְלָה (20).
והקימה האיטית שלו עד עמידה והליכה - וַיִּשְׁמַע לְקֹלָם וַיֵּקָם מִהָאָרֶץ וַיֵּשֶׁב
אֶל-הַמָּטָה (23), וַיִּקְמוּ וַיֵּלְכוּ בַּלַּיְלָה הַהוּא (25).

א ב ל, אותם פסוקים עצמם גם יכולים להיקרא באופן המקטרג על שואל -
בפס' 3 - המידע היכול להיחשב לטובת שואל - הסרת האובות והידעונים (ושואל
הסיר האבות וְאֶת-הַיְדֻעֹנִים מִהָאָרֶץ), אבל גם למסר אירוני לאור פס' 7 (וַיֹּאמֶר
שְׂאוּל לְעַבְדָּיו בְּקִשׁוֹ-לִי אִשָּׁת בְּעֵלֶת-אוֹב וְאֵלֶּכָה אֵלֶיהָ וְאֶדְרָשָׁה-בָּהּ). מי שהכרית
את האובות והידעונים עכשיו נזקק להם? אומר על כך המדרש בויקרא רבה כ"ו ז'

למה שואל דומה באותה שעה אמר ריש לקיש משל למלך שנכנס למדינה וגזר
ואמר כל התרנגולין שיש כאן ישחטו בלילה בקש לצאת אמר יש כאן תרנגול
שיקרא אמרו לו לא אתה הוא שגזרת ואמרת כל תרנגול שיש כאן ישחטו כך שואל
הסיר את האובות ואת הידעונים מן הארץ והוא אומר בקשו לי אשת בעלת אוב.
בפס' 4 עושה שואל מה שמלך צריך לעשות - הפלישתים נקבצים בשונם וגם הוא
מקבץ את ישראל והם חונים בגלבע. בפסוק שני חלקים סימטריים:

וַיִּקְבְּצוּ פְּלִשְׁתִּים וַיָּבֹאוּ וַיַּחֲנוּ בְּשׁוֹנָם

וַיִּקְבְּץ שְׂאוּל אֶת-כָּל-יִשְׂרָאֵל וַיַּחֲנוּ בְּגִלְבַּע.

לכן החרדה והיראה שמעוררים את אהדתנו אולי נראים קצת אחרת כשמדובר
במלך - במנהיג הצבאי העליון. בייחוד לאור חוקי המלחמה של ספר דברים (פרק
כ' לפיהם הירא והחרד ישוב לביתו פן ימס את לבב אחיו כלבו).

פס' 6 - כדאי להשוותו עם דברי שואל בפס' 15. את מה הוא השמיט?

וַיִּשְׁאַל שְׂאוּל בִּיהוָה וְלֹא עָנָהוּ יְהוָה גַּם בַּחֲלָמוֹת גַּם בְּאֹזְרִים גַּם בַּנְּבִיאִים

וַיֹּאמֶר שְׂאוּל צֵר-לִי מֵאֵד וּפְלִשְׁתִּים נִלְחָמִים בִּי וְאֱלֹהִים סָר מֵעָלַי

וְלֹא-עָנְנִי עוֹד גַּם בְּיַד-הַנְּבִיאִים גַּם-בַּחֲלָמוֹת

וְאֶקְרָא לָךְ לְהוֹדִיעֲנִי מִה אֲעֲשֶׂה

מדוע משמיט שאול את פנייתו שלא נענתה אל האורים? האורים היו אמצעי בידי כוהנים ואילו שאול בכבודו ובעצמו ציווה להרוג שמונים וחמישה כוהנים בנוב. ולבסוף עולה ביקורת על שאול מפס' 10 שהוא אולי האירוני מכולם - וְשָׁבַע לָהּ שָׂאוּל בִּיהוָה יֵאמֹר חַי-יְהוָה אִם-יִקְרָךְ עֹן בְּדָבַר הַזֶּה. שאול נשבע בשם ה' שלא יקרה לה דבר בשל עשיית דבר כנגד חוקי אותו ה'.

נביא במבחן

העובדה ששאול פונה אל שמואל מעידה על כך שהוא רואה בו כתובת להיחלצות ממצוקתו, אולי משום שליווה אותו מרגע המלכתו ועד הדחתו מהתפקיד. רוחו של שמואל נגלית לשאול והמחבר מציגו כ'איש זקן' עֵטָה מְעִיל, סימן ההיכר של הנביא.² שאול מצפה ששמואל יסייע לו, אולם מצפה לו הפתעה - שמואל מגיב בקשיחות ובאטימות. הוא מתרעם על שאול שהפריע את מנוחתו, מטיח בפניו בלא רחם ונוזף בו. מסתבר שגם בעולם המתים עוד כועסים על שאול.

בין השאר שאול שומע משמואל שגורלו הטרגי שיבוא עליו הוא כנגד אשמתו החמורה; שאול לא עשה כנדרש, ואלוהים גומל לו בהתאם. זהו העונש ההכרחי לכאורה על אי-ההישמעות במלחמת עמלק: פֶּאֶזְרָר לֹא-שָׁמַעְתָּ בְּקוֹל ה', וְלֹא-עָשִׂיתָ חֶרֶן-אֶפֶס בְּעַמְלֶק; עַל-כֵּן הִדְבַּר הַזֶּה, עָשָׂה-לְךָ ה' הַיּוֹם הַזֶּה (פס' 18).

שמואל מסיים בבשורה הנוראה על המפלה הצפויה מחר - מוות לשאול ובניו ותבוסה למחנה ישראל. שאול מוכרע עוד בטרם קרב ונכח שידיעת העתיד עשויה להיות גרועה מאי-ידיעתו, אבל בעיקר מלווה באכזבה שהנביא שהמליך אותו חסר כל אמפטיה למצוקתו ואינו זוכר לו את חסד נעוריו.

בניגוד למצופה - מי הטוב ומי הרע?

בעלת אוב – אישה בלי שם שהתחמקה מחיסול – מה נוכל להגיד עליה?? האם היא מכשפה? האם היא רעה? במה היא פוגעת? למי היא יכולה לסייע? למה היא שייכת לקבוצת ה"הבעייתיים" שיש להשמידם?

הקשר בין שאול לבעלת האוב תחילתו באופן אירוני בעצם פעולתו להסרת האובות מהארץ. המשכו בהליכתו אליה בחשאיות: וַיִּתְחַפֵּשׂ שָׂאוּל, וַיִּלְבַּשׁ בְּגָדִים אַחֲרָיִם, וַיִּלְךָ הוּא וּשְׁנֵי אֲנָשָׁיִם עִמּוֹ, וַיָּבֹאוּ אֶל-הָאִשָּׁה לַיְלָה (פס' 8). שאול מגיע לביתה של בעלת האוב ומבקש

² עיין שמואל א פרק ב פסוק 19. סימן היכר זה סייע לשאול לזהות אותו.

את סיועה. האישה משתפת את שאול בחששותיה לגורלה בלי לדעת מי עומד מולה. אירוניה נוספת בסיפור: הִנֵּה אַתָּה יֹדַעְתָּ אֶת אֲשֶׁר-עָשָׂה שָׂאוּל, אֲשֶׁר הִכְרִית אֶת-הָאֲבוֹת וְאֶת-הַיְדֻעַנִי, מִן-הָאָרֶץ; וְלָמָּה אַתָּה מְתַנַּקֵּשׁ בְּנַפְשִׁי, לְהַמִּיתַנִי (פס' 9). שאול, הזקוק לסיועה באופן נואש, מוכן לעשות הכול כדי לשכנע את האישה להיענות לבקשתו, אפילו להישבע בשם האל כחלק מן העידוד להפר את מצוותו.³

האישה נשמעת לשאול ומגלה את מעשה המרמה רק לאחר שהיא מעלה את רוחו של שמואל: לָמָּה רָמִיתַנִי, וְאַתָּה שָׂאוּל (פס' 12). הגילוי מפתיע ומרגיז. כיצד תפעל בתגובה? כעת נפלה בחיקה ההזדמנות להתנקם בשאול, באפשרותה לנצל את חולשתו ואת העובדה שהוא נתון לחסדיה. הלה, לא רק שפגע בכל חברה אלא גם סיכן ורימה אותה. והנה, להפתעתנו, היא ממשיכה לסייע לשאול.⁴ היא רואה אותו, מבינה כִּי-נִבְהַל מָאֵד (פס' 21) ומבקשת ממנו שיעשה עמה לכאורה חסד. אכן היה ראוי לעשות עימה חסד, אולי להבטיח לה חסיונות להמשך עבודתה, אבל לא כך... היא מבקשת ממנו שיאכל! וְעַתָּה, שְׁמַע-נָא גַם-אַתָּה בְּקוֹל שִׁפְחָתְךָ, וְאַשְׁמָה לְפָנֶיךָ פֶּת-לֶחֶם, וְאָכַל; וְיְהִי בָךְ כֹּחַ, כִּי תִלַּךְ בְּדַרְךָ (פס' 22). כדי להבטיח שהוא יענה לבקשתה, היא מציגה את דבריה על דרך "מידה כנגד מידה", כאילו זוהי חובתו לאכול, בחינת גמול על שסיכנה את חייה למענו: הִנֵּה שְׁמַעָה שִׁפְחָתְךָ בְּקוֹלְךָ, וְאֲשִׁים נַפְשִׁי בְּכַפִּי, וְאַשְׁמַע אֶת-דְּבָרֶיךָ אֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ אֵלַי. כִּב וְעַתָּה, שְׁמַע-נָא גַם-אַתָּה בְּקוֹל שִׁפְחָתְךָ, וְאַשְׁמָה לְפָנֶיךָ פֶּת-לֶחֶם, וְאָכַל (פס' 21-22).

קצר ולעניין

הסיפור מציג חוסר איזון מפתיע בין הנביא, המייצג את הדין בקשיחות ובהטחת דברים קשים, לבין האישה, הנוהגת ברוך וחמלה כלפי שאול ומסייעת לו בעדינות. במישור החברתי והאנושי מתגלים פנים חיוביות לאותה 'מכשפה' חסרת לגיטימציה מבחינה דתית, בעוד שהמנהיג הדתי והרוחני אינו נותן את המענה האנושי הדרוש. תגובתו הקשה של הנביא מחד וחמלתה של המכשפה, מאידך, גורם לקורא לא רק לדון את המלך לכף חובה אלא גם להזדהות עם מר גורלו.

³ חוסר יציבות זו שעובר על שאול בא לידי ביטוי במשל בילקוט שמעוני לשמואל א כ"ח: אמר ר' שמעון בן לוי:

למה שאול דומה? לאשה שהייתה נתונה אצל אהובה ונשבעת בחיי בעלה.

⁴ עיין בהרחבה 1 בסוף המאמר בנוגע לשיר "המכשפה" של אפרים סידון

בדעת וביודעין החזירה בעלת האוב את שאול לחיים, והשיבה לו את כבודו העצמי ואת יכולתו" לתפקד. ביודעין ובלא יודעין היא הצילה אותו מן הגרוע מכל – מכך שמותו היה מוצא אותו בביתה של בעלת אוב לבוש "בגדים אחרים" תוך הפקרת צבאו. מעבר למה שיכולה הייתה לדעת ולהבין היא אפשרה לו לתקן ביומו האחרון מה שקלקל במשך שנים רבות: תחת שימשיך לברוח מדבר ה' הוא יצעד במו רגליו אל מקום מימוש. המלך שפחדו שווא השיאוהו לחולל פשעים חמורים ילך עם בניו לקראת מותם הוודאי בגבורת מיואשים נעלה, בידעו שאף על פי שדינם כבר נחרץ, עדיין נכון להם מבחן עליון – למות על משמרתם בראש צבאות ישראל. סיפור שאול בעין דור פותח בהתחפשות המלך והתכחשותו לערכיו, ומסתיים בשיבתו אל זהותו האישית ואל עצמותו כמלך ישראל. הודות למידת הרחמים שנתלוותה למידת הדין, ניתן לאנושיותה של בעלת האוב ולגבורתו של שאול להאיר "את חשכת לילו האחרון".

הרחבה 1: המכשפה, אפרים סידון

הצגת הדמויות במורכבותן היא נושא שראוי להתעכב עליו. דווקא תיאור הלא צפוי עושה את הסיפור לנוגע בנו. נדגים זאת בעזרת השיר "המכשפה" של אפרים סידון:⁶

ילד אחד היה רזה ולא רצה לאכול
:התרגזה אמו ואמרה בקול
אם לא תאכל לא תהיה לי בררה"
אני אקרא למכשפה נוראה
"שתאכל אותך מיד
- אבל הילד לא פחד
והאימא הזמינה מכשפה
:באה המכשפה והתחילה לצעוק
?מה זה, עושים ממני צחוק"
- לבוא כל כך מהר ומכל כך רחוק
?בשביל ילד כזה
?קטן ורזה

"אני לא אהיה שבעה מזה
ואכלה את האימא

⁵ אוריאל סימון, שאול בעין דור – איזון סיפורי בין הנביא הדוחה ובעלת האוב המקרבת", קריאה ספרותית במקרא – סיפורי נביאים, ירושלים רמת גן תשנ"ז, עמ' 106

⁶ שירים רעים לילדים טובים, הצאת כתר ירושלים 1991

השיר מפתיע בסיום שלו, הוא אינו מצדד באימא, כפי שהיינו מצפים. שהרי יכול היה להסתיים כך:⁷

באה המכשפה והתחילה לצעוק
מה זה, מי מפר פה את החוק"
מי זה הילד הזה שרואה עצמו מן המיוחסים
שכשיש מיליון ילדים רעבים בסין
הוא מעז להשאיר אוכל בצלחת
...אני תיכף אתן לו בתחת
והילד כל כך התרשם ונבהל
שמיד את כל האוכל זלל

כמובן שסיום בנאלי וצפוי זה אינו מעורר את הקורא. אין בו הפתעה ואין בו מורכבות. לעומת זאת סידון צוחק על האימא ועל הסיטואציה: לא הילד שאינו אוכל נפגע אלא האימא המאיימת עליו. כך גם בעל הסיפור בשמ"א כ"ח, במקום שיצייר את בעלת האוב כדמות מעוררת אימה וגועל, את שאול כאשם בלבד ואת שמואל כצודק בלבד, הציג תמונה מורכבת מזו לגבי כל אחת מן הדמויות.

ביבליוגרפיה

אמית יאירה, גלוי ועקיף אצל בעלת האוב (שמואל א' כח 3-25), גלוי ונסתר במקרא : פולמוסים גלויים, עקיפים ובעיקר סמויים, ספרי חמד, ידיעות אחרונות, 2003
<http://mikranet.cet.ac.il/pages/item.asp?item=8275>

מגידוב רוני, אובות וידעונים, המרכז לטכנולוגיה חינוכית, 2005
<http://mikranet.cet.ac.il/pages/item.asp?item=13385>

גרסיאל משה, "המלך שאול במצוקתו – בין שמואל הנביא ובין בעלת האוב", עיוני מקרא ופרשנות ו (תשס"ג), עמ' 25 – 45.

⁷ הסיום הוא פרי עטה של רוני מגידוב, וכן החיבור בן השיר לפרק כ"ח

גרסיאל משה, ראשית המלוכה בישראל: עיונים בספר שמואל, כרך 2, האוניברסיטה
הפתוחה, 2008, עמ' 299

סימון אוריאל, שאול בעין דור – איזון סיפורי בין הנביא הדוחה ובעלת האוב המקרבת", קריאה
ספרותית במקרא – סיפורי נביאים, ירושלים רמת גן תשנ"ז, עמ' 83 – 106
שלו מאיר, ראשית, הוצאת עם עובד, 2008, עמ' 83